

viszont az érzékiséget neki a testnek. A kombiné egy új szoknya-fazont mutatott, mely nem hasonlított a gyászruhához, és nem hasonlított a felső lábak alakjához: teljesen öncélú dekorálgatás volt. Megszűnt tehát az anatómiai vonzalom az érzékiségben, de ehelyett az a tény lett izgató, hogy hiszen éppen a nők azok, akik az ilyen fehérneműt szeretik, tehát mikor a női test tagadásával, ilyenfajta elrontásával áll szemben, akkor a legnőibb jelenségek egyikét szemléli: a legintimebb női akaratot. Az „intimitás” nem abban áll, hogy a kombiné fizikailag közelebb áll a testhez, mint a felső ruha (ez magában jelentéktelen dolog), hanem abban, hogy a női gondolkozás legbelsejét reprezentálja ez a cifra, nem testhez álló alakjában teljesen erosz-mentes ruhadarab.

Dénes Iván Zoltán

A LEGITIMITÁS ÉS A POLITIKAI KULTÚRA MINTÁI

I

Mi az, ami a szerző, Bibó István személyén túl összeköt olyan különböző írásokat, mint a magyarországi német lakosság kitelepítésének megakadályozása érdekében írt memorandumok, a párizsi békeszerződés és a demokrácia viszonyával kapcsolatos fejtegetések, a XV. századi magyar és kelet-európai alternatív történelemről magnóra mondott előadások s egy ártatlanul halálra ítélt ember kivégzésének megakadályozására irányuló megrendítő próbálkozásosorozat iratai? A különböző idejű, témájú, műfajú és kontextusú írásokat a legitimitás és a politikai kultúra, a közmeggyőződésre, a közelfogadottságra támaszkodó politikai vezetés magatartási és értékelési mintái kialakításának igénye kapcsolja össze egymással.

A legitimitás és a politikai kultúra kialakítására irányuló erőfeszítések célja a társadalom hierarchikus tagolódásának a felszámolása, a hatalom humanizálása. Annak a fejlődésnek az előmozdítása, amely a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás, a zsarnokságtól a kölcsönös szolgáltatások társadalmába mutat. Ennek követelménye Bibó Szalai Pálnak 1978-ban írt levele szerint egyrészt a társadalmi hierarchiától és a gazdasági kizsákmányolástól való teljes felszabadulás, másrészt a szabadságjogok intézményszerű teljessége.¹

Meg kell akadályozni az egyéni és közösségi kiszolgáltatottság, a merev és rideg alávetettség, a félelem és a szenvedés uralmát, a zsarnokságot. Azt, ami nem a közösség egyik-másik szférájában elszigetelten bukkan fel és van jelen, hanem átjárja, megfertőzi, majd maga alá gyűri az egyéni élet és az egyének közötti kapcsolatok minden vonatkozását. Nemcsak a zsarnokság elnyomottjait, hanem az uralmat gyakorlókat is.

¹ BIM 5. 176.

A Bibó Istvánnal 1976–1977-ben készített interjúsorozatban olyan utalást találunk, amely azt valószínűsíti, hogy nemcsak ő hallgatta meg Illyés Gyulát, amikor 1950-ben elsőként felolvasta neki az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL-t, hanem Illyés Gyulát is inspirálta előző napi beszélgetésük. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a beszélgetés nem volt egyoldalú, és Bibó István zsarnoksággal kapcsolatos gondolatai szerepet játszottak a vers megszületésében. „*Volt egy tervem, egy ilyen eszmetisztázó dolog akart volna lenni, nem is tudom pontosan, hogy mit akartam abba beletenni, mert sok mindent visszavetítek, amit gondolk. Mindenesetre nekiduráltam magamat, még diktáltam is. Vannak abból az időből kusza, szétomló szövegek, amik az első átjavítás fázisáig sem jutottak el. A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy ezeket megírom, kiküldöm Nyugatra, mondjuk, Szabó Zoltánnak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy Válasz-számot. Ebben ezenkívül egy dolgot tettem volna bele – amit abban az időben Magyarországon nem tudom, hogy rajtam kívül bárki is ismert volna –, Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az Egy mondat a zsarnokságról. Tudniillik Illyés Gyulát ’56-ban meggyanúsították, hogy ezt ravasz trükkel ’50-re datálta volna, mintha ő akkor már olyan nagyon tudta volna, hogy mi a Rákosi zsarnokságának a lényege. Én tanúsítom, hogy ez a vers 1950-ben kelt, mert ’50-ben Tihanyban olyan kora tavaszi vagy késő őszi időben három napot töltöttem nála, és akkor egy nagy esti beszélgetés után másnap hajnalban megszületett ez a vers. Nekem olvasta föl először, s azóta is emlegeti, hogy nekem az volt a megjegyzésem: egy kicsit hosszú mondat. Pedig nekem nagyon tetszett az egész, és minden jót elmondtam róla, de úgy látszik, a költők érzékenyek, és ő is csak a kritikai megjegyzést raktározta el.*”²

II

A magyarországi német lakosság kitelepítésének megakadályozását szolgáló memorandumok és feljegyzések többségét szerzőjük 1945-ben, A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA megírása előtt vetette papírra.³ Akkor, amikor Bibó István belügyminisztériumi főtisztviselőként, a törvény-előkészítő osztály vezetőjeként próbálta előbb megakadályozni, majd – amikor arra már nyilvánvalóan nem volt lehetősége, immár hivatali értelemben outsiderként – korlátok közé szorítani a magyarországi német lakosság kitelepítését.

Több mint harminc évvel később a vele készített interjúsorozatban finom öniróniával emlékezett vissza arra, hogy miért került a potsdami konferencia elé a magyarországi németek kitelepítésének kérdése: „*Ezzel nekem nagyon sok dolgom volt, pedig úgy kerültem bele, mint Pilátus a credóba, noha mégsem véletlenül. Mondhatnánk úgy is, hogy az okok láncolatában kiváltó oka vagyok annak, hogy Magyarországra nézve a németek kitelepítése Potsdamban határozatba ment. 1945 májusától én már a pesti Belügyminisztériumban voltam. Nyár elején, lenn Tolnában–Baranyában teljességgel magánjellegű akciók kezdődtek a svábok kitelepítésére, amelyeket néhány parasztpárti és néhány kommunista kezdeményezett a Jugoszláviából elüldözött bukovinai székelyek elhelyezése érdekében. Ez abból állt, hogy egész falvakat kihajtottak egy környező rétre, ahol azok esőben, hóban, teljes ellátatlanságban voltak. Mikor én erről az első híreket megkaptam, felháborodtam az emberiség nevében, de azt is éreztem, hogy ha most a zsidóirtás után egy csaknem olyan svájbirtok következik, ezúttal tisztán saját üzemenben, ez csak a magyar névhez kapcsolódó gyalázat mennyiségét fogja szaporítani. Akkor nem volt tudomásom arról, hogy a cseh nemzet, a lengyel nemzet ezt a gyalázatot vígan elviseli, de hát ennek volt némi előzménye, ami az*

² ÉD 395. Vö. Illyés Gyula, 1986. 380–388.

³ BIM 2. 20–69. Lásd: 255–275.

ő esetükben sok mindent megmagyarázott, s tudatában voltam annak is, hogy minél több helyet csinálunk mi a sváb területen, annál több magyart fognak a csehszlovákok átadni. Bementem Erdeihez Keszthelyi Nándorral együtt, aki akkor a belügy nemzetközi osztályát vezette, és próbáltuk őt ebben a dologban felbolydítani. Elsőre meghökkenve fogadta ezt, majd nem hogy meggyanúsított, hogy sváb szépanyám és szépapám motoszkál bennem, s talán úgy érezte, hogy ez csak egyike a sok kilengésnek, amivel rendőrségi tárgykörben őt naponta ostromolták. De aztán rájött, hogy miről van szó, és bevitte az ügyet a Minisztertanácsba. Ahol először is leszögezték, hogy az esetleges sváb kitelepítések és a csehszlovákiai magyarok kitelepítése között semmiféle organikus összefüggés nincs. Ez elég számár megállapítás volt, hiszen ez ténykérdés volt, s már jelek voltak arra, hogy a csehszlovákok erre hivatkoznak. De egyben úgy is határoztak, hogy a kérdést a legegyszerűbb a potsdami értekezlet elé terjeszteni, s megkérdezni, van-e szándékuk német kitelepítést elrendelni Magyarországon is. A potsdami értekezletnek, gondolom, minden eszébe jutott, csak az nem, hogy Magyarországon ilyet elrendeljen, hiszen nem rendelt el Romániában, Jugoszláviában sem. Ezzel azonban a magyarországi svábok ügyéből akta lett, s ha már felelni kellett a magyarok kérdésére, a legegyszerűbb az volt, hogy a lengyel és a cseh kitelepítésekre vonatkozó határozatok mellé hozzácsapják a magyarországi németek kitelepítését is.”⁴

Az egész ügy kiváltója, az önkényes kitelepítés viszont megszűnt, s a számonkérés rendezett és viszonylag emberséges formák között ment végbe: „...már nem tudom, hogy a Minisztertanács megbízása alapján vagy még előbb, a mi rábeszéléseinkre Erdei kibocsátott egy kétsoros rendeletet, melyben... az önkényes kitelepítéseket megtiltotta, mire azok azonnal megszűntek: úgy látszik, az ország többsége abban az időben inkább felsőégtiszteletre, mintsem forradalomra volt beállítva. A minisztertanácsi határozat következtében a belügyminiszter feladata volt továbbá, hogy elkészíttessen egy rendeletet – azt is én csináltam, aki akkor, júniusban, még a törvény-előkészítő osztályt vezettem –, mely a svábok számonkérését aránylag rendezett eljárásban szabályozta. Az ebben előírt eljárás rendkívül egyszerű volt: egy minisztérium által kiküldött megbízott s egyben elnök kijelölt egy svábellenes és egy svábarát intézményt, amely lehetett a Parasztpárt vagy a Szociáldemokrata Párt, vagy lehetett valami magyar vagy német helyi közművelődési szervezet, s ezek jelölték ki a két ülnököt. Előfordult, hogy mindkét oldalra egy svábellenes intézményt jelöltek ki. Mégis, az egész dolog eljárászerűsége óhatatlanul aránylagos igazságra vezetett, s végül a sváboknak körülbelül tíz százalékát minősítették valamilyen módon számon kérhetőnek, öt százalékat érdemet szerzettnek, a többit ártatlan semlegesnek, s ez reális volt. Három elítélő kategória volt, a Volksbund-vezető, a Volksbund-tag és Volksbund-támogató; ez utóbbira azért volt szükség, mert szinte teljesen megsemmisítették a taglistákat. A negyedik kategória azoké volt, akik se rosszban, se jóban nem találtak, az ötödiké azoké, akik fasisztaellenes érdemeket szereztek. Az első három kategóriát aztán lakhelyen kívül vagy lakhelyen munkaszolgálatra lehetett behívni három fokozatban. Így a svábok, pontosabban az emberiesség érdekében való fellépésem eredményeképpen először is a svábok számonkérését szabályozó jogszabályok készítője – hiszen én voltam a belügyi törvény-előkészítés vezetője augusztusig – és a sváb számonkérés apparátusának az irányítója lettem, amihez igazán nem volt semmi kedvem.”⁵

A helyzet azonban az év végére gyökeresen megváltozott: „Miatán... Potsdamban határozatba ment a németek kitelepítése... az egész kategorizálás tárgyalanná lett, de tudomásom szerint rendezett formában ment, padokkal ellátott, nem zsúfolt vagonokban, ellentétben a cseh és lengyel kitelepítéssel, mely tudomásom szerint hitleri jellegű vagonba gyömöszölés formájában

⁴ BIM 3. 229–231.

⁵ Uo. 231–232.

történt... a svábkérdés újból megjelent számomra az év végén, amikor már Nagy Imre volt a belügyminiszter. Akkorra... megalkotta a törvény-előkészítő osztály – melyhez már nem volt közöm... – utasítás szerint a sváb kitelepítésről szóló törvényjavaslatot. Hogy ennek alapelveit merőben a svábok ellenséges kommunista álláspont szerint adták-e, vagy pártközi megállapodás volt, azt nem tudom: annyi bizonyos, hogy a tervezet az ádázabb kommunista – és parasztpárti – álláspont szerint a statisztikai bevallás alapján mindenkit kitelepítendőnek ítélte, aki 1941-ben német anyanyelvűnek vallotta magát. Ezt én is, a rendeletet kötelességszerűen elkészítő öreg jogászok is... egyaránt igazságtalannak tartottuk. Az 1941. évi népszámlálásnak volt ugyanis – Teleki Pál kezdeményezésére – egy olyan kategóriája, amely szerint az emberek külön nyilatkozhatnak a nemzetiségi és külön az anyanyelvi hovatartozásukról. A magyarországi nemzetiségiéket több mint kilencven százaléka ennek alapján ugyanazt a nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozást jelölte meg, kivéve a svábokat, akiknek az egyharmada magyar nemzetiségűnek, bár német anyanyelvűnek vallotta magát. Ez az akkori helyzetben antihitlerista állásfoglalás volt. Persze ez csak nagy vonalakban volt helytálló, sok helyen az döntötte el a kérdést, hogy hol volt magyar érzelmű és hol volt Volksbund-érezelmű jegyző. De mégis ez volt az egyetlen kritérium, ami szerint egyáltalán kategorizálni lehetett volna, hiszen mindenki, aki a svábok közül magyarnak vallotta magát, kitette magát bizonyos terrornak a jelen lévő vagy pláne a fenyegető német hatalom részéről. Ha már kitelepítésnek lennie kell, akkor ez szorítkozzon azokra, akik német nemzetiségűeknek vallották magukat. Annak... nem örültem, hogy a népszámlálási ívek ilyen következmények alapján szolgálhatnak, mert hiszen ez a népszámlálásnak évtizedekre való hitelvesztését jelentette; de ezen aztán végleg nem is próbáltam segíteni.”⁶

Ő viszont ellentervezetet készített. Igaz, azt a Minisztertanács nem fogadta el: „...csináltam egy ellentervezetet, amiben bevezetőül kifejtettem, hogy a kitelepítést a német nemzetiséget vallottakra kell szorítani, és ezt elküldtem a Minisztertanács általam ismert tagjainak... Végül is keresztyűlment a hivatalos javaslat, és az én elképzelésemet leszavazták... Utóbb tudtam meg, hogy hosszas tanácskozások voltak a tekintetben, hogy nem kellene-e ellenem ezért fegyelmet indítani, minden normális hivatali helyzetben ezért járt volna egy kiadós fegyelmi, hogy valaki, akinek feladatkör szerint nincs köze a törvény-előkészítéshez, a saját miniszterének a minisztertanácsi javaslata ellen csinál a többi miniszternél propagandát. Ezúttal nem lett semmi, talán a koalíciós helyzet miatt, mert Erdei, mikor távozott, kikötötte, hogy az én főosztályvezetői helyem parasztpárti pozíciónak számítson. Annál humorosabb volt ez, mert az én ellenjavaslatom egyáltalán nem volt parasztpárti álláspont, hiszen ebben a kérdésben Kovács Imre is a legélesebb svábellenes álláspontot képviselte, és ő bocsátotta ki azt a jelszót, hogy egy batyuval menjenek a svábok, ahogyan jöttek. Ezzel végződött az én közepes értékű, de tisztességes szándékú közbelépésem a sváb kitelepítés ügyében.”⁷

III

Az a békekonferencia, amely Magyarország számára a második világháborút lezárta, 1946. július 29-én kezdődött Párizsban, és 1947. február 10-én a békeszerződés aláírásával, majd nemzetgyűlési elfogadásával, 1947. július 16-i becikkelyezésével és szeptember 15-i moszkvai ratifikálásával fejeződött be. A béketárgyaláshoz Magyarország közvéleménye nagy reményéseket fűzött. Mindenekelőtt azt, hogy ha nem változtatja

⁶ Uo. 232–233.

⁷ Uo. 233.

is meg a trianoni békeszerződés Magyarországra vonatkozó összes cikkelyét, annak nyilvánvalóan legigazságtalanabb rendelkezéseit hatálytalanítja. Azt is sokan várták tőle, hogy a békeszerződés megkötése véget vet a szovjet katonai megszállásnak, és helyreállítja az ország szuverenitását.⁸ Egyik remény sem teljesült: a békeszerződés még a trianoninál is valamivel rosszabb lett, és bár a törvény szerint Magyarország függetlensége formailag helyreállt, az ország ténylegesen szovjet katonai megszállás alatt maradt, és (a békeszerződéstől függetlenül) megkezdődött és hamarosan felerősödött az ország szovjet gyarmatosítása s az azt szolgáló diktatúra, a totális rendszer kiépítése. A béketárgyalások eredményét a magyar közvélemény 1946 májusában még nem, októberében viszont már ismerte.

Bibó István *AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL* című nagy kéziratát 1943–1944-ben azért írta, hogy a második világháborút lezáró békeszerződés brit munkaspárti előkészítőit és rajtuk keresztül a majdani döntéshozóit meggyőzze arról, hogy ne ismételjék meg azt a hibát, amit az első világháború utáni döntéshozók elkövettek. Azt, hogy meghirdetett elvüket, az önrendelkezés elvét nem alkalmazták következetesen, s azt minden más (stratégiai, földrajzi) szempontnak alárendelték.⁹ Minthogy ekkorra már nyilvánvaló lett, hogy a kézirat szövegét nem áll módjában végső formába önteni, angolra fordíttatni és eljuttatni a második világháborút lezáró békét eldöntők tanácsadóihoz, annak néhány elvi megállapítását és Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra vonatkozó részét minimális változtatásokkal legalább a hazai közvélemény számára hozzáférhetővé tette. Ezért kiemelte belőle a nemzetté válás kelet-európai sajátosságairól szóló és a Lengyelországról, Csehszlovákiáról és Magyarországról, azok megrázkódtató politikai élményeiről, politikai histériáiról és politikai kultúrájuk eltorzulásáról szóló fejezeteket, valamint azokat, amelyek a jó békekötésre vonatkoztak.¹⁰ Ezeket 1946 május-júniusában *A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA* címmel – némileg átdolgozva és kiegészítve – cikksorozat formájában megjelentette az *Új Magyarországnak*, majd egészét röpiratként külön kis kötetben. Nemzetközi és jogbölcseleti doktori értekezéseit leszámítva ez volt az egyetlen kis kötet, amely hazájában az ő életében megjelent tőle.¹¹

Bibó István *A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGÁ-BAN AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL* – a német politikai histéria esetében kidolgozott – histérialélemzését alkalmazta a három köztes európai állam XVIII–XX. századi történetére, azok politikai kultúrájának torzulásaira. A politikai histéria kiváltója az a megrázkódtató történelmi élmény, hogy az ország megsemmisülhet. Azért, hogy garanciát kapjanak arra, hogy a katasztrófa nem ismétlődhet meg, ami viszont a politikai gondolkodás megbénulását eredményezte. A feladatok megoldhatatlannokká váltak, ha kapcsolatba voltak hozhatók a megteremtendő politikai közösség létét és programját fenyegető félelem tárgyával. A politikai közösség emiatt nem nézett szembe azzal, hogy nemzetépítő stratégiája válságba jutott, s így zsákutcába került. Ehelyett azt a kiválasztottság és az áldozat, a fölénytudat és a mártírium, a hatalmi túltengés és a kisebbségi érzet formuláival fedte el, ami a pusztasiker mértéktelen tiszteletéhez, a nagy elégtételek kereséséhez, a

⁸ Romsics Ignác, 2006. 7–11., 13–33., 117–187., 189–247.

⁹ BIM 2. 29–311.

¹⁰ Vö. BIM 2. 37–91., 219–231., 241–251.

¹¹ BIM 1. 11–51., 101–224.

propaganda erejébe vetett mágiikus hithez vezetett. Mindez ismétléskényszerrel járt, ami a megszerzett elégtétel után további elégtétel-keresések sorozatán keresztül újabb katasztrófához vezetett.¹²

A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA a kelet-európai politikai kultúra torzulásairól és azok gyógy módjairól szól. Arról, hogy a három – Németország és Oroszország közötti – kelet-európai országban, Lengyelországban, Csehországban (illetve Csehszlovákiában) és Magyarországon miért lépett a demokratikus nacionalizmus helyébe az antidemokratikus nacionalizmus, került szembe egymással a szabadság és a közösség ügye. Nem eredendő elmaradottság vezetett oda, hogy a nyugat-európai szabadság XVIII–XIX. századi kelet-európai nagy reménysegei a XX. században különböző mértékben, de egyaránt a szabadságellenesség vonásait mutatták. Megrázkódtató történelmi tapasztalatokat éltek át, amelyekre politikai hisztériával reagáltak. Amiatt, mert nemzetépítési folyamataikat a szabadság, a jogkiterjesztés jegyében nem tudták kiterjeszteni a történelmi államkeretekre. Nemzetiségeik ugyanis nem elégedtek meg a nemzeten belüli szabadsággal, hanem önállóságra törekedtek. Ez pedig akkor, amikor e három nemzet ellenséges nagyhatalmakkal került szembe, katasztrófális következményekkel járt: Lengyelország teljes felosztásai (1795, 1939), a magyar szabadságharc leverése (1849), majd a történelmi Magyarország Trianonban rögzített felosztása (1920) és Csehszlovákia felosztása, majd megszállása (1938–39). Mindannyian úgy érezték, hogy mintaképük, Nyugat-Európa szégyenletesen cserbenhagyta őket.¹³ *„Az a számlát, melyre mind a három nemzet szüntelenül hivatkozott, Európa, mely valóban cserbenhagyta őket súlyos helyzetekben, érezte is bizonyos fokig. A három nemzet közül azonban Magyarország a maga erkölcsi számláját rossz pillanatokban és rossz módon nyújtotta be: először az 1849 utáni reakció reménytelen ideje alatt, másodszer 1918 és 1938 között, a merev status quo rendszer uralma alatt a kveruláns revizionizmus formájában, harmadszer pedig 1938 és 1941 között a fasizmus szövetségeseiként. Lengyelország és Csehszlovákia ellenben 1918-ban is, 1945-ben is olyan pillanatban nyújtották be a számláikat, amikor Európa érezte is a tartozást, és képes is volt a teljesítésre. A három nemzet sorsa... ezen a ponton némileg szétválík: míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak [nyilván: Csehszlovákiának] nemzetközi segítséggel kisebbségtelenítik az egész történelmi területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagy tömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű európai lelkiismereti válságnak válhatik még a szereplőjévé. Az az állapot, hogy mindhárom nemzet teljes lélektani megnyugvással tudja elfogadni a maga immár megszokott és mások által sem vitatott kereteit, még mindig a távolabbi jövőben várta magára”¹⁴*

A kelet-európai kisállamok nyomorúságát, politikai kultúrájuk – a közösségért érzett egzisztenciális félelem szülte – deformációit nem valami eredendő elmaradottság, hanem a demokratikus legitimitás hiányosságai okozták. A legitimitás hiányosságai a területi stabilitás hiányzó élményének és az ebből következő lélektani konszolidálatlanságnak, politikai hisztériának a következményei. A jó béke, az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindu-

¹² BIM 2. 29–311.

¹³ Uo. 221–223., 248–251., BIM 5. 60–64.

¹⁴ BIM 5. 75.

lópontja, ami a demokratikus legitimitás és a demokratikus kultúra megteremtésének feltétele. Annak, hogy Közép- és Kelet-Európa két világháború után ne váljon egy harmadik kirobbantásának okává és terepévé.¹⁵

IV

Mit lehet kezdeni egy olyan békeszerződéssel, amely nem az önrendelkezés elvének következetes érvényesítése, hiszen nem a területi stabilitás és a lélektani konszolidáció kiindulópontja, tehát nem jó béke? Hogyan lehet és kell viszonyulni egy nyilvánvaló igazságtalansághoz, amelyet sem elutasítani, sem elfogadni nem lehet? Valóban csak két lehetőség marad: fenntartás nélkül azonosulni vele, holott tele vagyunk fenntartással, vagy szembeszállni vele, amikor arra sem erkölcsi és jogalap, sem lehetőség nincs? Az elkeseredésre, az apátiára és a fantáziavilágba menekülésre igen nagy volt a kísértés: 1946 májusában, amikor még csak sejteni lehetett, hogy mi várható, és 1946 októberében, amikor már bizonyossá vált a Trianont visszaállító párizsi béketárgyalás eredménye.

A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA a *Válasz* című folyóirat 1946. októberi számában látott napvilágot. Bibó István ekkor a szegedi egyetem politikatudományi tanszékének tanára, a Teleki Pál Tudományos Intézet (hamarosan Kelet-európai Intézet) elnökhelyettes kormánybiztosa volt. 35 éves.

Esszéjével annak a közhangulatnak a felerősödését kívánta megelőzni, amelyben a békeszerződésért a demokrácia ügyét teszik felelőssé. Meggyőződése volt, hogy el kell kerülni azt, hogy olyan atmoszféra alakuljon ki Magyarországon, amelyben a békeszerződés igazságtalanságai okozta csalódás és keserűség veszélyezteti a magyar demokrácia, a szabad és emberhez méltó Magyarország perspektíváját. Ezért el kell választani egymástól a békeszerződés igazságtalanságait és a magyar demokrácia ügyét. Annak érdekében viszont, hogy ezeket el lehessen választani egymástól, néhány kérdésre tárgyilagos választ kell adni. Először azt kell tisztázni, hogy ki a felelős a békeszerződés igazságtalanságaiért. Erre azt a választ adta, hogy magyar részről a Horthy-rendszer a felelős azért, hogy Magyarország nem játszhatott komoly szerepet a békekonferencián. Ez mindenekelőtt azért történt, mert az államfő és a hadsereg nem tudott a döntő pillanatokban helytállni, és emiatt Magyarország 1944-ben a győztesek előtt elvesztette politikai súlyát. Nem magyar részről viszont a győztes nagyhatalmak a felelősök azért, hogy a békeszerződés fél esztendeje még nyitott kérdéseit rosszul, igazságtalanul zárták le.

A békeszerződésért mindenekelőtt a magyar államférfiak felelősök. Nemcsak a Horthy-rendszer hosszú lejáratú felelősségét kell megállapítani, hanem néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás személyes felelősségét is. Míg az olasz és a román államfő és hadsereg szembefordult a náci Németország hadseregével, Horthy Miklós a német megszállás megkezdésekor, 1944. március 19. és 22. között, majd a kiugrási kísérlet végrehajtása során, 1944. október 15-én nem volt képes személyes helytállásával és ítélőképességével példát mutatni. Olyan kudarcot vallott, ami miatt a magyar hadsereg teljes mértékben demoralizálódott. Emiatt a győzelem felé haladó szövetségesek számára az addig politikai tényezőként számon tartott Magyarország elvesztette a jelentőségét. A békeszerződés legtöbb kérdését Magyarország politikai súlyának 1944-es teljes csökkenése befolyásolta, amiért a felelősség Horthy Miklóst és rendszerét terheli.

¹⁵ Uo. 123–134.

Ám nem minden zárult le akkor, s maradtak olyan nyitott kérdések – a magyar–román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzete –, amelyek csak az elmúlt fél évben dőltek el, zárultak be. Ezekért sokan a demokratikus magyar politikusok túl kritikus vagy nem eléggé felelősségteljes megnyilvánulásait okolják. Ez tévedés, hiszen Magyarország politikai súlyának elvesztése miatt ebben már nem játszott szerepet. A nyitott kérdések bezárulását a szövetséges hatalmak két rivális csoportja közötti bizalmi válság s az azt kitöltő, azt kompenzáló felületesség, formalizmus és ötletszerűség okozta. Ezért a felelősség egyértelműen a győzteseket terheli. A győztes hatalmak ahelyett, hogy megragadták volna annak a lehetőségét, hogy hosszú távra konszolidálják a demokratikus fejlődés feltételeit a vitás kérdések tárgyszerű megoldásával, náci módszerek meghonosítását tették lehetővé a demokrácia nevében. Ezt tették akkor, amikor polgárjogot adtak egész területek kitelepítésének, hogy pillanatnyi politikai opportunizmus jegyében hozzanak határozatokat, amivel a világ közvéleményében súlyos lelkiismereti válságot idéznek elő.

Arra is választ kell adni, hogy igaz-e az a vélemény, amely szerint azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták szomszédainknál. Annak leszögezése mellett, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődésnek komoly akadályai vannak, meg kell állapítanunk, hogy nem szomszédaink vagy mások kedvéért, hanem magunk miatt választjuk a demokratikus fejlődést. Annak ellenére, hogy a demokráciák nem tudnak jó békét kötni, és teret nyitottak annak, hogy demokráciára való hivatkozással szegjék meg a demokratikus területrendezés egyedüli elvét, az önrendelkezési jogát. Szomszédainknak pedig semmi alapjuk sincs arra, hogy demokráciából leckéztesenek bennünket. Mi viszont ne fosszuk meg magunkat a demokrácia előnyeitől és lehetőségeitől ismét dacos gyerekeként, mint tettük az első világháború után. A kelet-európai népek mindegyikének az a feladata, hogy megkomolyodjon és leszokjon arról, hogy ahelyett, hogy felelősséget vállalna önmagáért, bűnbakokat képez, és ezzel menti fel magát. Az a demoralizálódás, amely Magyarországon a reformkor óta bekövetkezett, nem végtet. Nem szomszédaink miatt és számukra, hanem saját múltunkkal és kívánatos jövőnkkel szemben kell szembenéznünk bűneinkkel az egy és oszthatatlan emberi méltóság jegyében.

Meg kell mondanunk a véleményünket a békeszerződésről, de azután ezt a témát le kell zárunk. Ki kell jelentenünk, hogy ezt a békeszerződést igazságtalannak tartjuk, és ha lehetőségünk lenne pártatlan nemzetközi döntőbírótság elé vinni, megtennénk. Ennek viszont igen kicsi a valószínűsége. Magyarország nem adja fel a magyar kisebbségek sorsa iránti politikai érdekeltségét, ám azt nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek érdekeinek a biztosításával kívánja érvényesíteni.

A békeszerződést el kell fogadni, száz százalékig teljesíteni kell, és félre kell tenni minden revíziós törekvést, ideológiát és politikát. Ha nem tesszük, az katasztrófális következménnyel járhat a határon túli magyarságra. Ez felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének. A revizionizmus pedig – függetlenül a lehetőségektől – sehová sem vezető, terméketlen politika. Az egyetlen termékeny álláspont az, amit a dánok követtek 1864-ben, Schleswig-Holstein elvesztése után, amely szerint az elvesztett tartományokat az országon belül, az ország jobbá tételével kell visszaszerezni.¹⁶

Ezt azzal érjük el, ha demokratikus országgá válunk. A kemény és igazságtalan békeszerződés nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a jövődő magyar nem-

¹⁶ Uo. 135–165.

zedékeknek megnyissuk a demokrácia mérhetetlen előnyeit és lehetőségeit, s ennek jegyében az egy és oszthatatlan emberség, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe beilleszkedés politikáját válasszuk.¹⁷

Bibó István egyszerre fogalmazta meg a saját maga, a magyar demokratikus politikai közvélemény és (latensen, olykor explicit módon) a demokratikus nemzetközi közvélemény számára azt, hogy miért jött létre a rossz béke, kik a felelősök érte, és hogy hogyan kell ahhoz viszonyulnia a magyar demokratikus közvéleménynek. Politikai esszéjének egész gondolatmenete láthatólag egy nyilatkozattervezet megalapozása és előkészítése. Magát a nyilatkozatot az esszé utolsó oldalain kurzivált formában olvashattuk.

A nyilatkozatot éppúgy, ahogy az ahhoz vezető gondolatmenetet Bibó István a maga nevében fogalmazta meg, de láthatólag azok számára, akik azt kibocsáthatnák. A nyilatkozat kibocsátói, aláírói valószínűleg a magyar demokratikus közvélemény képviselői lehettek volna, de lehetett volna a magyar kormány is, címzettje meg az egész magyar társadalom. Témája pedig nyilvánvalóan az igazságtalan békeszerződéshez való viszony őszinte, kertelés nélküli megfogalmazása.¹⁸

Kijelentései, helyzetértékelő tételei mögött a demokrácia normatív kritikája húzódott meg. Az, hogy az egy és oszthatatlan emberi méltóság és az önrendelkezés elvét mindenkinek be kell tartani. Terápiája többszintű volt. Azzal kezdődött, hogy megfogalmazta, kimondta, néven nevezte az igazságtalanságot, a szenvedést és a fájdalmat. Ezután józan tárgyilagossággal vette sorra és minősítette a helyzet kialakításának tényezőit. Majd megállapította, hogy a hatalmi realitások miatt és a demokrácia kiépítése végett Magyarországnak el kell viselnie az igazságtalanságot. Annak tudatában, hogy ami történt, arról tudja, hogy igazságtalanság, s annak érdekében viseli el, hogy nagyobb bajtól, a demokrácia ellehetetlenítésétől óvja meg magát. A hosszú távú kúra a demokrácia kiépítése Magyarországon.

A nyilatkozattervezetnek nevezetes előzménye volt, és még nevezetesebb folytatásai lettek: az 1943–1944-es AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL helyzetképe és hisztéria-elemzése, az 1944-es BÉKEAJÁNLAT, 1945-ben A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁ-ban az együttműködés szabályai és erkölce, 1948-ban a ZSIDÓKÉRDÉS-ben megfogalmazott szintek arról, hogy ki kinek mit mondhat úgy, hogy a másik azt meg is hallja, az 1956-os KIBONTAKOZÁSI TERVEZET, 1957-ben az EMLÉKIRAT. MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET és az 1960/70-es évek fordulóján a három esettanulmány, a közel-keleti, a ciprusi és az észak-írországi helyzet megoldási javaslatai.¹⁹

Sárközi Márta, a *Válasz* szerkesztője és mindenese 1946. december 5-én számolt be az esszé visszhangjáról Németh Lászlónak: „...a *Válasszal kapcsolatban naponta hol lekereszténybérenceznek, hol lezsidóbérenceznek a legkomolyabb és legfenyegetőbb formában.* [Németh László felesége, Démusz] *Ella az utca sarkán sebtiben felolvassa nekem Bereczky Piroška leveléből, hogy Bibó cikke milyen hitvány baloldali, Rubletzky Géza a zsúfolt autóbuszon keresztül ordítja nekem, hogy Bibó cikke milyen reakciós »beállítottságú«.*”²⁰

Bibó István ugyanis megkísérelte megtalálni az angyalok hangját: „baloldaliakat” és „reakciósokat” megérteni, a másik féllel megértetni és mindkettőjüket együttműködésre

¹⁷ Uo. 159–165.

¹⁸ Uo. 164–165.

¹⁹ BIM 2. 29–311., 3. 7–79., 4. 22–35., 40–46., 50–57., 73–95., 98–343. BIM 3. 7–79. BIM 4. 22–27., 43–46., 50–57., 73–95. BIM 6. 250–429. BIM 8. 39–229.

²⁰ Németh László, 1993. 584–585. Rubletzky Géza a *Kis Újság* publicistája volt: Romsics Ignác, 2006. 141.

szoktatni egymással. A nyilatkozat megfogalmazója nem kívül vagy felül állt azokhoz képest, akiket meg kívánt szólítani, hanem közöttük, s ilyen módon maga is benne volt a nyilatkozatban.

V

A történelmi Magyarország trianoni, nem az önrendelkezési elv szigorú betartásával bekövetkezett felbomlása elfedte azt is, ami abban valóban az önrendelkezés érvényesülése volt. A történelmi Magyarország nemzetiségeinek kiválása – ha az és csakis az következett volna be – önmagában elfogadható és megemészthető lett volna. Akkor, ha a kevert nemzetiségű területek lakosai népszavazással dönthettek volna arról, hogy hová akarnak tartozni. Am a színmagyar lakosságú területek az önrendelkezés egyértelmű és igazolhatatlan sérelmével kerültek át más országok birtokába. Ez pedig elfedte a színtiszta nem magyar nemzetiségi lakosságú területek kiválását. Azt tehát, hogy a történelmi Magyarország felbomlása az önrendelkezés elvének szigorú és következetes érvényesítése alapján jogos, annak kivitelezése az önrendelkezés felülírásával viszont igazságtalan és megemészthetetlen volt.²¹

Bibó István a trianoni békeszerződés előzményeivel s az általa behatárolt lehetőségekkel foglalkozott 1978-ban Szalai Pálhoz írt válaszlevelében.²² Ebben Szalai Pál Litván György *MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT* című könyve kapcsán írt meg nem jelent cikke, abban megfogalmazott reflexiói, a népi mozgalommal kapcsolatos, mindenekelőtt Illyés Gyula publicisztikájára vonatkozó – sommásnak és méltánytalannak ítélt – megjegyzései nyújtottak számára lehetőséget arra, hogy egyrészt a békeszerződés teremtette helyzettel, másrészt a népi mozgalommal kapcsolatban saját álláspontját megfogalmazza.²³

Az, hogy a trianoni békeszerződés nem követte a nyelvi határokat, egyáltalán nem volt szükségszerű. Abban, hogy ez észak felé így történt, döntő szerepet játszott Eduard Benes kalandor és felelőtlen politikája. Ő a nyugati hatalmak számára a kelet-európai nemzetek demokratikus fejlődésének képviselőjeként jelent meg, amit arra használt, hogy képtelen és elvtelen határokat követeljen, amiről a tájékozatlan döntéshozók nem tudták, hogy azok. Ahogy Ferrero *ÚJJÁÉPÍTÉS. TALLEYRAND BÉCSBEN, 1814–1815* című könyvéből tudjuk, a történelem cseppfolyós helyzeteiben azok, akik meghatározzák, hogy milyen döntés születik, hosszú időre meghatározzák a lehetőségeket.²⁴ Mivel a határok nem nyelvi határok lettek, a magyar politika számára elfogadhatatlanokká váltak. Nem a Horthy-rendszer jellege vitte kényszerpályára az ország politikáját, hanem a határok elfogadhatatlansága határozta meg a Horthy-rendszer külpolitikáját. A határokat ugyanis Károlyi Mihály és Jászi Oszkár nem fogadta el, míg a Horthy-rendszer annak elfogadására és ugyanakkor tagadására épült. Két lehetőség közül lehetett választani: a történelmi Magyarország visszaállítása és a trianoni Magyarország elfogadása közül. Az előbbi nyilvánvalóan nem az önrendelkezés elvén alapult, ám a trianoni határok nem az etnikai elvet követő megvonása miatt az utóbbi sem, hiszen együtt járt hárommillió magyar megalázó, kiszolgáltatott és bizonytalan helyzetével. Az önrendel-

²¹ BIM 2. 223–224., 241–244. Vö. BIM 5. 66–67., 76–123., 135–165.

²² Szalai Pál (Budapest, 1935–2003) politikai író, független értelmiségi, a BIBÓ EMLÉKKÖNYV egyik szerzője, aki a szamizdatirodalomban Libertarius álnéven publikált. Lásd: Szalai Pál, 1991 (1980).

²³ Litván György, 1978. Vö. Illyés Gyula, 1978.

²⁴ Guglielmo Ferrero, 2002.

kezés elvének megsértése nem csupán Magyarország irányában volt sárkányfogvetés, hanem egész Európát érintette. Része volt Csehszlovákia 1938-as felosztásában, a világháborúban és a háborút követő kitelepítésekben. A népi mozgalom pedig nem volt totalitáriánus fertőzöttségű, hanem „egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetik le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma”.²⁵

A levélben kifejtett gondolatmenet az *európai mintakövetés* politikai nyelvének, a nemzeti önrendelkezés jelentőségét alábecsülő haladáselvű felfogásnak a bírálata volt. Egyúttal annak alkalma, hogy Bibó István rávilágítson – annyi Magyarországot érintő kritikája mellett és után – a szomszéd országok felelősségére a határon kívüli magyarok helyzetével, a demokratikus legitimitás és a politikai kultúra kialakulásának elősegítésével vagy megnehezítésével kapcsolatban.

A Szalai-levél ellenpontját abban a levélben találjuk, amelyet Bibó István Arany Bálinthoz írt, amelyben a Magyar Közösség peréről kialakított meggyőződését és a perben halálra ítélt, majd kivégzett Donáth György utolsó szó jogán elmondott beszédéről alkotott véleményét fejtette ki.²⁶ A pert koncepciók eljárásnak, Donáth György halálos ítéletét és kivégzését súlyos, alapvető jogsértésnek tartotta. Donáth György beszédét viszont negyvenkét év távlatából is szűklátókörűnek és kártékonynak látta. Bibó István a levélben élesen kritizálta Donáth György jogfolytonosság-értelmezését, Horthy-rendszer-értékelését, Szabó Dezső-i fajértelmezését és a történelmi Magyarország elmagyarosítására vonatkozó igényét. Az 1945 után újjáalakuló Magyarország jogalapját nem adhatja a Horthy-rendszer, mert az elvesztette legitimitását. Akkor, amikor a német megszállást nem a németekkel való szembefordulásra használta fel, s a kiugrást nem tudta végigvinni. A *kisebbségi többség – többségi kisebbségek, a törzsökös magyarok – térfoglaló zsidók és németek* sémája a magyar társadalomfejlődés alapvető disszonáns vonásai szempontjából félrevezető. Azt ugyanis az asszimiláló magyar társadalom hierarchikus jellege torzította, míg az asszimilálódó zsidókat és németeket saját mikroviláguk polgárosult jellege nem kötötte meg, hanem segítette fölemelkedésüket. Ezzel szemben a magyar úri társadalom hatalmi, közigazgatási, gazdasági és lélektani nyomása fékezte le és szorította a mélybe. A magyar nemzet megújhodását nem segíti, hanem megakadályozza az idegen származásúak kizárása, hiszen az az egyetemes emberi méltóság sérelme, amely kontraszelekcióhoz vezet. Azt feltételezni, hogy az önálló állami létet megélt nemzetiségek valaha is önként el akarnának magyarosodni, képtelenség, s az előbb-utóbb erőszakos magyarosítást vagy teljes kitelepítést von maga után. Ez pedig az ötmilliót meghaladó környező országokkal szemben nemzeti öngyilkosság.²⁷

Bibó István a Magyar Közösség célkitűzéseiről és állásfoglalásairól, Donáth György az utolsó szó jogán elmondott beszédéről kialakított véleménye a magyar közbeszéd egyik leghatásosabb változatának, a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvének, etnoprotektionista programjának a kemény, egyértelmű bírálata. Annak a szemléletnek és nyelvnek a kritikája, amely Bibó István „anyanyelve” volt, s amelyet éppen ő bontott le belülről

²⁵ BIM 5. 176.

²⁶ Uo. 178–189. Vö. BIM 7. 74–90. Németh László, 1993. 596–597. 1997.

²⁷ BIM 5. 178–189.

azzal, hogy természetlennek minősítette a *nemzetkarakterológiát*, érvénytelenítette a *nemzeti ontológiát*, kiiktatta annak Szabó Dezső-i sémáit, így a *parasztmitológiát*, a *próféta-* vagy *zsenitudatot*, az *idegen hódítás*, *befolyás és hatás* s a *kisebbségi többség – többségi kisebbségek* sémáit.²⁸ Helyettük politikai hisztériaelemzéseket dolgozott ki, politikai mediátorszerepre vállalkozott, amíg csak a leghalványabb lehetőséget is látta arra, hogy a demokratikus legitimitás és politikai kultúra kialakulását elősegítheti.

VI

Az a magnóra mondott két gondolatmenet, amelyekben alternatív kelet-európai történelemértelmezéseket találunk a XV. század második feléről, arról az időszakról szól, amelyet a magyar történetírásban Hunyadi János és Hunyadi Mátyás neve fémjelez.²⁹ S amelyet a legdicsőségesebb korszakok egyikének vagy a legdicsőségesebb korszaknak szokás tartani.

Bibó Istvánnak ezeket az előadásait többi 60/70-es évekbeli elemzéséhez és előadásához érdemes hasonlítani. Azokhoz, amelyekben bibliai történetek, illetve szépirodalmi művek elemzésére és értelmezésére vállalkozott, így a JOÁB VAGY A KIBÍRHATATLANNÁ VÁLT GYŰLÖLETES HŰSÉG TÖRTÉNETÉ-HEZ, a HÁROM VERSELEMZÉS-HEZ, a KÉT DRÁMAELEMZÉS-HEZ s ezek előzményeihez, az Európa Könyvkiadó számára írt lektori jelentésekhez.³⁰ Továbbá azokhoz a szövegekhez, amelyekben ez idő tájt a politikai fejlődést értelmezte: az UCHRÓNIA-HOZ és AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME-HEZ.³¹ Valamint ahhoz az előadáshoz, amelyet nem tarthatott meg, de papírra vetett: a NÉMETH LÁSZLÓ KELET-EURÓPAI KONCEPCIÓJA ÉS SZEKFŰ GYULÁVAL FOLYTATOTT VITÁJA című fogalmazványához, amely A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA, A MAGYARSÁGTUDOMÁNY PROBLÉMÁJA és az ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM empatikus és kritikus darabjainak a sorába illeszkedik.³²

Szinte valamennyi magában foglalta ugyanis a politikai fejlődés értelme, lehetőségei, dilemmái, erőszak és politika viszonya, a történelem normatív és alternatív – olykor komoly, olykor játékos formájú, személyes, de mindig komolyan veendő – értelmezéseit. Amelyekben a politikai gondolkodó a vágyak, a lehetőségek és a pillanatnyi vagy hosszabb távú adottságok viszonyát értelmezte a hatalom humanizálása, legitimitása, a politikai kultúra mintái szempontjából. Azt, amelynek egyik történelmi esélyét és az esély elpuskázását gondolta át a SZEMPONTOK-ban és a LANCELOT-ban.

Amilyen távol áll Mátyás-képe a romantikus, eszményítő értelmezésektől, annyira összecseng a történettudomány újabb eredményeivel.³³ Összehasonlító kelet-európai megközelítése pedig egyrészt Németh László nagyigényű *Tanú*-esszéire emlékeztet, másrészt a kibontakozó komparatív elemzésekkel rokonítható.³⁴ Tudjuk, a SZEMPONTOK

²⁸ Dénes Iván Zoltán, 2011. 137–200.

²⁹ Fraknói Vilmos, 1896; Szeffő Gyula, 1934; Fügedi Erik, 1985. Vö. Kisfaludy Katalin, 1983; Teke Zsuzsa, 1990; Kubinyi András, 2001; Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András, 2005.

³⁰ MTAKK Ms 5113/8. Ms 51158/98. Ms 5115/97. Ms 5116/1.

³¹ BIM 9. 157–174., 175–299.

³² MTAKK Ms 5115/86–89. BIM 7. 103–119., 120–176., 180–194.

³³ Fügedi Erik, 1985.

³⁴ Németh László, 1968; Trencsényi Balázs, 2011.

Fügedi Eriket inspirálta.³⁵ A filmterv pedig – a TRÓNOK HARCA vagy A KATEDRÁLIS sikerére gondolva – nemzetközi hírű és hatású történelmi tévésorozat alapja lehetne.

VII

1976–77-es interjújában Bibó István utalt egy olyan ügyre, amely justizmord volt, és amelyet minden erejével igyekezett megakadályozni, hiába. Érdemes felidéznünk, hogy milyen összefüggésben és hogyan emlékezett rá.

Az ügy előzménye az volt, hogy politikát – aminek 1946 óta a szegedi egyetemen tanára volt – tanítani saját meggyőződését követve már nem lehetett, ezért más irányba kellett néznie.³⁶ Először az egyetemi lehetőségeket vette számba, majd a bírói pálya felé tapogatózott, majd végül – édesapja példáját követve – az Egyetemi Könyvtárban könyvtáros lett. Az egyetemi elhelyezkedési ajánlatokról a következőket tudhatjuk meg: *„Már valamikor, azt hiszem, 1948-ban, szó esett arról, hogy a Gajzágó László nemzetközi jogi tanszékét Budapesten az egyetemen nem akarom-e elfogadni. Ezt Ortutay vetette föl nekem, aki akkor a miniszter volt. Én azonban ezt nem akartam, bár a dolog egyébként kedvemre való lett volna, de ezt én akkor úgy fejeztem ki, hogy nem vagyok hajlandó »zsíd lakásba« költözni. Vagyis nem foglalkok el semmiféle olyan helyet, ahonnan elődömet, bármennyire tetszik vagy nem tetszik nekem az illető, erőszakkal akolbólították ki. Nagy meglepetésemre ezt a Nemzetközi Jogi Tanszékét saját professzorom, Horváth Barna fogadta el, azt hiszem, '48 szeptemberében. Csodálkoztam rajta, tőle lényegesen messzebb állt a nemzetközi jog, mint éntőlem. Akkor értettem meg aztán a dolgot, mikor egy negyedév múlva Horváth Barna disszidált. Nyilván az egész tanszékelfogadás merőben a disszidálás sima előkészítése érdekében történt. A szegedi egyetemen, ahol, akárcsak én, ők is tudták, hogy politikaprofesszorságomnak folytatása nem lesz lehetséges, kínáltak nekem más tanszékét; a munkaiügyi tanszékét vetették föl, de hát ehhez semmi kedvem nem volt. Egyáltalán nem éreztem magam képesnek arra, hogy egy tőlem ilyen távol álló témát egyszerűen egzisztenciális okokból elvállaljak, és a tudományos munka látszatát keltsem. Az összes jogi szakok között amúgy is nagyon érdeklődtem a magánjog iránt, a büntetőjog iránt, mindenekfelett a közjog iránt, ám ezeket a félig adminisztratív, félig magánjogi, nem érdektelen, de rengeteg, pillanatonként változó rendejellel megspékelt szakmákat, mint munkaiügy, lakásügy, földügy, ezeket kifejezetten nem szerettem. Más tanszék nem állt rendelkezésemre, úgyhogy erről letettem.”*³⁷

Ezután a bírói pálya felé kezdett el tájékozódni: *„Már azt hiszem, '48-tól kezdve elkezdtem az első tapogatózást bírói kinevezés irányában. E tárgyban jártam Riesnél is, Hajdú Gyulánál is, és mind a ketten a gondolatot szívesen látszottak fogadni – ma szinte gyermekesnek találom, hogy azt képzeltem, hogy nekem abban az időben és az akkori feltételek mellett a bírói állapot zökkenőmentesebb lesz, mint az egyetemi tanári állapot. Utóbb megtudtam, hogy a legnyilvánvalóbb utasításokat kapták a bírák abban az időben a legszimplább magánjogi ügyekben is, hogy hogy kell nekik dönteni. Azt éppúgy nehezen viseltem volna el, mint azt az utasítást, hogy hogyan kell a politikát előadni. Akkor rejtélyes okokból nem láttam át, hogy ez nem nekem való dolog. Azután az elképzelés megbukott egy olyan ügyön, amely '49-ben zajlott, és elég drámai esemény volt a számomra.”*³⁸

³⁵ Fügedi Erik, 1985.

³⁶ MTAKK Ms 5110/101–111. ÁBTL 3.1.5–0–11182, 72, 137, MTAL, MTT, 3/5, 23/14.

³⁷ ÉD 389.

³⁸ Uo. 389–390.

Ezt követően elmesélte, hogy mi volt az ügy, és abba ő miért próbált beavatkozni: „Valamikor ’47-től kezdve folyt ez az ügy, egy büntetőper, amelynek a szenvedő alanya egy másod-unokatestvéremnek a férje volt. Én ezt a férjet személy szerint nem ismertem, ezzel a másod-unokatestvéremmel sem volt különösebb kapcsolatam. Mikor ez bajba került, akkor a felesége hozzám fordult; én elsősre elég bizalmatlanul fogadtam az ügyet, mert tudtam, hogy nyilas volt az illető, de azért utánajártam, beszéltem az ügyvéddel, és akkor kiderült a következő: a döntő tanú azt tanúsítja, hogy őt egy menetben vitték kivégezni a Duna felé vagy nem tudom, hová, sortűz után ott volt a halottak között, de életben maradt, és kimászott a halottak közül. Ő emlékszik arra, hogy ez a távoli sógor – Baráth István Andrásnak hívták – ott volt a kivégzőosztagban. Ez volt tulajdonképpen a döntő bizonyíték. Első fokon halálra ítélték. A mellékes motívumok, hogy itt vagy amott nyilasként szerepelt, igazak voltak, de halál nem volt a kontóján. Az ügyvéd eléggé meggyőző adatokat szerzett arra – ami akkor nem volt példátlan –, hogy ez a koronatanú X. ügyben ugyanezt tanúsította más színhelyekkel, más személyekkel. Amolyan vándortanú volt, aki arra rántódott elő, mikor adva volt valaki, aki nyilvánvalóan nyilas volt, de nem volt semmi igazi gyilkossági adat, ami a halálos ítélethez szükséges lett volna. Akkor jött ő, és produkálta ezt az adatot. Ezek után, ezt látván, az ügyet annyiban magamévá tettem, hogy az nem szolgál alapul egy halálos ítélethez; beszéltem másodfokú bírakkal, aminek eredményeképpen másodfokon az ügyet visszaadták az elsőfokú bírósághoz, és új ítéletre utasították. Második eljárásban az elsőfokú bíróság valami börtönbüntetésre, talán életfogytiglanra ítélte, vagy talán még kevesebbre is, másodfokon azonban Bojta [Béla], aki a népbíróság elnöke volt, az aktára ráírta: »Miért nem halál?« – és ebből másodfokon halál lett. Tehát végül is halálos ítélet született.»³⁹

Az ügy háttere – ahogy az interjúból kiderül – a következő volt: „A groteszk a dologban az, hogy a tanácselnök, aki egy nagyon puha és jámbor embernek látszott, azt közölte valakivel, hogy azért kellett ennek az embernek halálos ítéletet kapnia, mert ugyanazon a napon szőnyegen volt egy csendőr is, és ha azt halálra ítélik, annak semmi kilátása nem volt a kegyelemre, ennek viszont volt kilátása rá, így ezt ítélték halálra. Ez engem csendesen elképesztett, mint bírósági szempont, de úgy volt, hogy valahogy a népbíróság kiscsapatpárti és parasztpárti tagjának alkudnia kellett a kommunista és szociáldemokrata taggal, és így aztán kijött egy ilyen mérleg az ügyből.»⁴⁰

A justizmord megakadályozásának kísérlete itt, ezen a ponton vette kezdetét: „Ezek után elkezdtem a kegyelmi ügyben talpalni, és végigtalpaltam az egész rangsort föl a minisztériumi osztályvezetőtől Hajdúig és Riesig. Végül is nem kapott kegyelmet, és kivégezték. Ez valószínűleg rossz emlékként szerepelt Hajdú és Ries emlékezetében, úgyhogy az én bírói kinevezésemből, amit elképzeltem, nem lett semmi, és utólag nem is bántam, hogy ez elmaradt. Ennek van valamiféle lenyomata a zsidókérdésről írt cikkemben; egy gondolatban utalok a népbíráskodás bizonytalanságára és labilis voltára. Az tulajdonképpen ennek az ügynek az inspirációjából származott jóval korábban, mert ’48-ban – akkor írtam a cikket – már az ügy javában folyt, viszont a kivégzés ’49-ben történt.»⁴¹

A *dramatis personae*, a dráma szereplői közül Szabó Imre, Hajdú Gyula és Ries István nevével Baráth István András kivégzése után még találkozunk. Nem egészen négy hónappal később a magyar tudományos élet szovjetizálását szervező Magyar Tudományos Tanács számára Szabó Imre minősítette a jogászprofesszorokat, s abban így jellemezte Bibó Istvánt:

³⁹ Uo. 390.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 390–391.

„Bibó István a szegedi egyetem politikai tanára, 38-40 éves, a Parasztpárt tagja, polgári beállítottságú, aki nehezen illeszkedik be. Kitűnő jogi és tudományos képzettséggel és képességgel rendelkezik. Polgári demokrata beállítottságú. Múltbeli magatartása kifogástalan.”⁴²

Hajdú Gyula igazságügy-minisztériumi államtitkár neve nagyjából ugyanekkor Ries István, Beér János és Szabó Imre társaságában bukkant fel, akiknek a meghallgatását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (feltehetően Ortutay Gyula hatására) javasolta a Magyar Tudományos Tanácsnak, hogy Bibó Istvánt addig ne mozdítsák el a szegedi egyetem politika tanszékéről, amíg más helyet nem tudnak biztosítani a számára: „A Magyar Tudományos Tanács 903/1949. sz. átiratában dr. Antalffy György elvtársat a Szegedi Egyetemre a politikai tanszékre nyíl[vános] rendk[ívüli] tanárnak fogadta el. Ez a tanszék pillanatnyilag Bibó Istvánnal van betöltve. Bibó az utóbbi években a Kelet-európai Intézetbe volt berendelve szolgálattételre. Ez az Intézet megszűnt. Bibó Istvánról az az információnk, hogy haladó gondolkodású, demokratikus érzésű ember. Nem volna méltányos tehát őt a szegedi tanszékéről elmozdítani, mielőtt valami más megfelelő helyet tudunk számára biztosítani.”⁴³

Ries István igazságügy-miniszter pályafutása a következő évben lezárult. Hamarosan az élete is. A volt igazságügy-minisztert a váci börtönben – minden valószínűség szerint – agyonverték.⁴⁴

Bibó Istvánt 1950. szeptember 8-án Szabó József, a szegedi Tudományegyetem Jog- és Közigazgatás-tudományi Karának dékánja „illetékes helyről nyert felhívás alapján” felkérte, hogy nyugdíjazás iránti kérvényét adja be.⁴⁵ Bibó István 1951. január 1-jétől az Egyetemi Könyvtár állományába került „önálló könyvtárosi munkakörbe”, szakozó és decimálóként.⁴⁶

Rövidítések, források és irodalom

ÁBTL. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Balog Iván, 2004. POLITIKAI HISZTÉRIÁK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. BIBÓ ISTVÁN FASIZMUSRÓL, NACIONALIZMUSRÓL, ANTISZEMITIZMUSRÓL. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 2.

Balog Iván, 2010. BIBÓ ISTVÁN RECEPCIÓJA. POLITIKAI ÁTÉRTELMEZÉSEK. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 12.

Bibó István, 1994. „NEM SZABAD MÁSODIK ZSIDÓKÉRDÉST CSINÁLNI MOST A SVÁBKÉRDÉS BŐL!” Közreadja Kenedi János. *Kritika*, 10. 3–5.

BIM 1. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. AZ ÁLLAMHATALMAK ELVÁLASZTÁSA. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

BIM 2. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. POLITIKAI HISZTÉRIÁK. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

⁴² MTAL, MTT 3/5. Szabó Imre: JÓGÁSZOK. Budapest, 1949. október 10. 1–2. 2. lap.

⁴³ MTAL, MTT 5/3. 39. Kézírás: Bibó tanszék. Gépírás: Feljegyzés Toplák elvtárs részére. Aláírás: Székács Istvánné, Toplák (Ferenc).

⁴⁴ http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mogy/alm/almanach_1947-49/1947_ngy_a_t356.htm, Gyarmati György, 2011. 161.

⁴⁵ ÉD 416.

⁴⁶ Kenedi János, 1979. In: Réz Pál, szerk., 1991 (1980). II. 447.

- BIM 3. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 4. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. 1956. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 5. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 6. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI. ÖNRENDELKEZÉS, NAGYHATALMI EGYETÉRTÉS, POLITIKAI DÖNTŐBÍRÁSKODÁS. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- BIM 7. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2012.
- BIM 8. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. ZSIDÓKÉRDÉS. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2012.
- BIM 9. BIBÓ ISTVÁN MUNKÁI. Centenáriumi sorozat. AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2012.
- Dénes Iván Zoltán, 2011. Az „ILLÚZIÓ” REALITÁSA. KOLLEKTÍV IDENTITÁSPROGRAMOK. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 16.
- Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András, 2005. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE, 1301–1526. Osiris.
- Ferrero, Guglielmo, 2002. ÚJJÁÉPÍTÉS. METTERNICH BÉCSBEN, 1814–1815. Ford. Bibó Judit. Osiris.
- Fraknoi Vilmos, 1896. A HUNYADIÁK ÉS A JAGELLÓK KORA (1440–1526). Athenaeum. A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE. Negyedik kötet. Szerk. Szilágyi Sándor.
- Fügedi Erik, 1985. MIT MONDTAM VOLNA? BIBÓ ISTVÁN „SZEMPONTOK A XV. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ” c. cikkéhez. *Kortárs*, 9. 88–93.
- Gyarmati György, 2011. A RÁKOSI KORSZAK. RENDSZERVÁLTÓ FORDULATOK ÉVTIZEDE MAGYARORSZÁGON, 1945–1956. Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Rubicon.
- ÉD. BIBÓ ISTVÁN (1911–1979). ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN. Vál. Huszár Tibor, szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris–Századvég, 1995.
- Illyés Gyula, 1978. SZELLEM ÉS ERŐSZAK. Magvető.
- Illyés Gyula, 1986. 380–388. MENET A KÖDBEN. Vál., szerk., s. a. r., utószó: Domokos Mátyás. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kenedi János, 1979. BIBÓ ISTVÁN ÉLETRAJZI ADATAI. In: Réz Pál, szerk., 1991 (1980). II. 440–449.
- Kenedi János, 1994. BIBÓ MAGATARTÁSÁRÓL „KEBELBELI” IRATAI KAPCSÁN. *Kritika*, 10. 6–8.
- Kisfaludy Katalin, 1983. MATTHIAS REX. Gondolat.
- Kovács Gábor, 2004. AZ EURÓPAI EGYENSÚLYTÓL A KÖLCSÖNÖS SZOLGÁLTATÁSOK TÁRSADALMÁIG. BIBÓ ISTVÁN, A POLITIKAI GONDOLKODÓ. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2004. Eszmetörténeti Könyvtár 3.
- Kubinyi András, 2001. MÁTYÁS KIRÁLY. Vince Kiadó.
- Litván György, 1978. MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT. NACIONALIZMUS ÉS PROGRESSZIÓ A SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON. Magvető.
- MTAKK. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
- MTAL. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára.
- MTT. Magyar Tudományos Tanács. MTAL.
- MTT 3/5. Magyar Tudományos Tanács. Az MTT–MTA ÁTSZERVEZÉSÉRE VONATKOZÓ IRATOK, 1949. MTAL.
- MTT 5/3. Magyar Tudományos Tanács. EGYETEMI TANÁROK KINEVEZÉSÉVEL KAPCSOLATOS IRATOK, 1949. MTAL.
- Németh László, 1968. KIADATLAN TANULMÁNYOK, I–II. Magvető.
- Németh László, 1993. NÉMETH LÁSZLÓ ÉLETE LEVELEKBEN. Szerk. Németh Ágnes. Magvető–Szépirodalmi Kiadó.
- Németh László, 1997. NAPLÓRÉSZLET A MAGYAR KÖZÖSSÉG PERÉNEK IDŐSZAKÁBÓL. *Tiszatáj*, 11. 52–54.
- Réz Pál, szerk., 1991 (1980). BIBÓ EMLÉKKÖNYV, I–II. Századvég, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. Szamizdat: 1980.

- Romsics Ignác, 2006. Az 1947-es PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS. Osiris.
- Szalai Pál, 1991 (1980). MEGHALADHATÓ A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA? In: Réz Pál, szerk., 1991. II. 173–182.
- Szekffű Gyula, 1934. A MAGYAR RENAISSANCE. Mohács. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. In: Hóman Bálint–Szekffű Gyula: MAGYAR TÖRTÉNET, III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. 321–446., 474–482.
- Teke Zsuzsa, 1990. MÁTYÁS, A GYŐZHETETLEN KIRÁLY. Helikon.
- Tóth Ágnes, 1992. BIBÓ ISTVÁN MEMORANDUMAI A MAGYARORSZÁGI NÉMET LAKOSSÁG KITELEPÍTÉSÉVEL KAPCSOLATBAN. In: BÁCS-KISKUN MEGYE MÚLTJÁBÓL, XI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét. 330–383.
- Tóth Ágnes, 1993. TELEPÍTÉSEK MAGYARORSZÁGON 1945–1948 KÖZÖTT. A NÉMETEK KITELEPÍTÉSE, A BELSŐ NÉPMOZGÁSOK ÉS A SZLOVÁK LAKOSSÁGCSERE ÖSSZEFÜGGÉSEI. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.
- Tóth Ágnes, 2008. HAZATÉRTEK. A NÉMETORSZÁGI KITELEPÍTÉSŐL VISSZATÉRT MAGYARORSZÁGI NÉMETEK MEGPRÓBÁLTATÁSAINAK EMLÉKEZETE. Gondolat.
- Trencsényi Balázs, 2011. A NÉP LELKE. NEMZETKARAKTEROLÓGIAI VITÁK KELET-EURÓPÁBAN. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 14.

Boros Gábor

AZ ELÉGTELEN, ÁM ELENGEDHETETLEN NYELV: DESCARTES, SPINOZA, LEIBNIZ

„Írni akarok magának, de bajban vagyok: hol kezdjek hozzá? Szeretném, ha tudná, amiket gondolok, de nem tudom, hogyan mondjam el, és bizalmatlan vagyok a szavaim iránt. Kezdek rájönni, hogy mindig tudatlanságban tartottak, s félek, hogy olyasmit írok le, ami nem jó, és hogy többet mondok vele, mint amit akarok. [...]

Talán helytelen, hogy ezt elmondom; mégse bírom megállni, hogy ne mondjam, és szeretném, ha nem volna helytelen elmondani.”¹

A XVII. századi filozófia a maga egészében véve igen összetett jelenség már pusztán csak nyelvi tekintetben is. A század elején, 1597-ben jelenik meg Suarez DISPUTATIONES METAPHYSICAE című műve, a metafizika arisztotelészi-skolasztikus hagyományának addig soha nem látott teljességű bemutatása – természetesen latinul, a középkori filozófia és teológia „szent” nyelvén, ha bitorolhatom e kifejezést annak a nyelvnek a megjelölésére, amely végül már-már mesterséges nyelvvé lett a fordítások szükségtelessé tétele, valamint a gondolatok sallangmentes és dísztelen, ám tömör és egyértelmű előadása

¹ MOLIÈRE ÖSSZES DRÁMÁI, I. 427. Szabó Lőrinc fordítása.